

GALLICINIUM

DE HAAN IN DE OUDSTE HYMNEN DER WESTERSCHE KERK

DOOR G. VAN DER LEEUW

Terwijl in de Kerk van het Oosten, sedert de derde eeuw, mede als gevolg van den grooten invloed, dien de gnostische liederen hadden, de hymnus werd onderdrukt ¹⁾, bloeide in de vierde eeuw in het Westen de latijnsche hymnus op met Hilarius van Poitiers, Aurelius Prudentius Clemens en Ambrosius. Daarmede werd niet slechts de traditie, die in het Oosten sedert de eerste apostolische beginselen leefde, voortgezet, maar tevens aangeknoopt bij een literaire latijnsche overlevering: in den ambrosiaanschen hymnus beluisteren wij naast de stemmen van het Oude Testament, van de Evangelieën en van Byzantium, ook den strakken, sterken toon van Horatius.

Intusschen spreken wij thans niet over den christelijken hymnus in het algemeen, maar over een zeer specialen trek, dien wij in de oudste westersche hymnen aantreffen. Wij moeten daartoe die hymnen opslaan, die wij Getijdliederen willen noemen, omdat zij bestemd zijn om op een bepaald uur van dag of nacht

---

¹⁾ Verg. I. Kroll in: E. Hennecke, *Neutestamentliche Apokryphen*², 596 vv. Over de Hymnen voorts: *Analecta hymnica mediæ ævi*, herausg. v. Cl. Blume u. G. M. Dreves, inz. dl. 50, 1907; H. A. Daniel, *Thesaurus hymnologicus*, 1841—46; Cl. Blume, *Unsere liturgischen Lieder*, 1932; H. Lietzmann, *Lateinische altkirchliche Poesie*, 1910; F. J. E. Raby, *A history of christian Latin poetry*, 1927; A. S. Walpole, *Early Latin Hymns*, 1922; G. van der Leeuw en K. Ph. Bernet Kempers, *Beknopte Geschiedenis van het Kerklied*, 1939.

te worden gezongen en dat uur van den morgen, den avond, den nacht als symbool van de heilswerkzaamheid Gods beschouwen. De Regel van Benedictus, die het Getijdegebed in de kloosters invoerde, wist dan ook van deze Getijdehymnen liturgisch gebruik te maken.

Op een tweetal van deze getijdeliëden wil ik in het bijzonder de aandacht vestigen. Beide zijn liëden „bij het hanengekraai”, bestemd dus om in den vroegen morgen of in den nanacht te worden gezongen. De eerste is de beroemde hymnus *Aeterne rerum conditor*, die behoort tot die ambrosiaansche hymnen, die ontwijfelbaar aan den grooten Bisschop van Milaan zelve moeten worden toegeschreven. Niemand minder dan Augustinus immers citeert dezen hymnus als een veelgezongen liëd „in versibus beatissimi Ambrosii” ¹⁾. Hij staat bekend als een Hymnus matutinus, Hymnus ad laudes, maar vooral Hymnus ad (primum) galli cantum, in een mozarabisch manuscript van de 10e eeuw ook ad pullorum cantum, in oude manuscripten: ymnus nocturnalis ²⁾. De hymnus luidt aldus:

Aeterne rerum conditor,	Der dingen eeuwge Stichter, Gij,
noctem diemque qui regis	Die nacht en dag gelijk regeert,
et temporum das tempora,	Die der getijden tijden geeft,
ut alleves fastidium,	En zoo vermoeienis verlicht:

Praeco diei iam sonat,	Reeds blaast de schelle dagheraut,
noctis profundae pervigil,	De waker door den diepsten nacht,
nocturna lux viantibus,	Het nachtlijk licht der reizigers,
a nocte noctem segregans.	Die deelt den nacht in uur tot uur.

---

¹⁾ Augustinus, *Retract.* I, 20, 2: qui sensus etiam cantatur ore multorum in versibus beatissimi Ambrosii, ubi de gallo gallinacio ait „hoc ipse...diluit”.

²⁾ Blume, 114 vv.; Van der Leeuw-Bernet Kempers, 48; Daniel, 15; Lietzmann, 8; Migne, *Patrol. lat.* XVI, Hymn. 1; Walpole, 27 vv.; Raby 34; *Analecta hymnica*, 50, 11; G. M. Dreves, *Ein Jahrtausend lateinischer Hymnendichtung*, 1909.

Hoc excitatus lucifer solvit polum caligine, hoc omnis erronum chorus vias nocendi deserit.	Door hem gewekt bevrijdt de zon Den hemel van zijn duister floers, Op zijn geluid verlaat het rot Der boosdoeners den weg van 't kwaad.
Hoc nauta vires colligit pontique mitescunt freta, hoc ipse petra ecclesiae canente culpam diluit.	Nu krijgt de zeeman nieuwe kracht, Bedaart der golven wild geweld; Op zijn geluid wascht zelfs de Rots Der Kerk zijn schuld met tranen af.
Surgamus ergo strenue, gallus iacentes excitat, et somnolentes increpat, gallus negantes arguit.	Komt, zonder dralen opgestaan! De haan wekt op wie ligt en toeft, De haan bestraft de slaaprigen, Hij overtuigt de loochenaars.
Gallo canente spes redit, aegrus salus refunditur, mucro latronis conditur, lapsis fides revertitur.	Op 't haangekraai keert weer de hoop, Heul stroomt den armen zieken toe, Des roovers zwaard schuwt 't licht des daags, Wie struikelde hervindt 't geloof:
Iesu, labentes respice et nos videndo corrige, si respicis, lapsus cadunt, fletuque culpa solvitur.	O Jezus, zie ons, stromplaaars, aan, En richt ons door uw blikken op; Ziet Gij ons aan, valt onze val, In tranen lost de schuld zich op.
Tu lux refulge sensibus mentisque somnum discute, te nostra vox primum sonet, et ora volvamus tibi.	O Licht, schijn helder in ons hart, Verdrijf den doodsslaap onzer ziel: U love onze stem het eerst, Onze geloften gelden U.

Dit prachtige gedicht heeft Ambrosius klaarblijkelijk gemaakt naar een passus in proza in zijn *Exameron*, V, 24, 88: Est etiam galli cantus suavis in noctibus, non solum suavis, sed etiam utilis, qui quasi bonus cohabitator et dormitantem excitat et sollicitum admonet et vianem solatur processum noctis canora significatione protestans. Hoc canente latro suas relinquit insidias, hoc ipse lucifer excitatus oritur caelumque inluminat, hoc canente maestitiam trepidus nauta deponit omnisque crebro vespertinis

flatibus excitata tempestas et procella mitescit, hoc (canente) devotus adfectus exsilit ad precandum, legendi quoque munus instaurat, hoc postremo canente ipse ecclesiae petra culpam suam diluit, quam priusquam gallus cantaret negando contraxerat. Istius cantu spes omnibus reedit, aegri relevatur incommodum, minuitur dolor vulnerum, febrium flagrantia mitigatur, revertitur fides lapsis, Iesus titubantes respicit, errantes corrigit. Denique respexit Petrum et statim error abscessit, pulsa est negatio, secuta confessio. Quod non fortuito accedisse, sed ex sententia Domini lectio docet. Sic enim scriptus est, quia dixit Iesus ad Simonem: „non cantabit gallus, priusquam me ter abneges” (Matth. XXVI : 34). Bene fortis in die Petrus, nocte turbatur; et ante galli cantum labitur tertio; ut scias non inconsulta effusione sermonis esse prolapsus, sed mentis quoque mutatione turbatum. Idem tamen post galli cantum fit fortior, et iam dignus quem Christus adspiciat: oculi enim Domini super iustos. Agnovit venisse remedium, post quod iam errare non posset: et in virtutem ab errore mutatus, amarissime flexit ut lacrymis suis deleret errorem.

Wij hebben hier een gedachtencomplex voor ons, dat wij in de volgende trekken kort kunnen schetsen: de haan is de heraut van den dag, hij, die waakt in den nacht; zijn gezang is het sein voor het vlieden der duisternis en van alle booze machten. Dit blijkt vóór alles in het voorbeeld van Petrus, die in den nacht dwaalt, maar na het kraaien van den haan zijn kracht hervindt en zijn schuld afwascht. Daarom zij het haangekraai ook voor ons het teeken om op te staan uit den nacht van zonde en verderf. Zonde immers is een slaap, het heil daagt met het haangekraai: gallus iacentes excitat, et somnolentes increpat . . . gallo canente spes reedit.

Dit gedachtencomplex is niet beperkt tot de geschriften van Ambrosius. Nog uitvoeriger en duidelijker vinden wij het in een der hymnen, die voorkomen in het Cathemerinon van Aurelius Prudentius Clemens: *Ales diei nuntius*. Ook dit is een Hymnus

ad Laudes, matutinus, ad galli cantum. Wij halen het belangrijkste aan ¹⁾):

Ales diei nuntius De haan, de bode van den dag, verkondigt
lucem propinquam praecinit: met zijn gezang het naderende licht; ons
nos excitator mentium roept de wekker der geesten, Christus tot
iam Christus ad vitam vocat. het leven. Doet weg, zoo roept Hij, uw

Auferte, clamat, lectulos, bedden, uw ziekte, slaapzucht en traag-
aegros, soporos, desides: heid; weest kuisch, oprecht en nuchteren,
castique recti ac sobrii en waakt, want ik ben nabij.
vigilate, iam sum proximus. .....

Vox ista, qua strepunt aves Die stem, op welker geluid de vogelen,
stantes sub ipso culmine onder het dak genesteld, de hunne ver-
paulo ante quam lux emicet, heffen, kort voor het licht doorbreekt, is
nostri figura est iudicis. een beeld van onzen Rechter. Zij beweegt

Tectos tenebris horridis ons, bedekt door gruwzame duisternissen
stratisque opertos segnibus en bedolven onder luie lakens, de rust te
suadet quietum linquere verlaten, daar immers de dag aanbreekt:
iam iamque venturo die: opdat hij, wanneer de dageraad den hemel

Ut, cum coruscis flatibus met trillende winden bezaait, ons allen,
aurora caelum sparserit, bezig in den arbeid, bevestigte tot de hoop
omnes labore exercitos van het licht.
confirmet ad spem luminis.

Hic somnus ad tempus datus Deze slaap, gegeven voor een tijd, is een
est forma mortis perpetis, verbeelding van den eeuwiggen dood; de
peccata ceu nox horrida zonden dwingen ons, evenals de vreeselijke
cogunt iacere ac stertere. nacht, tot neerliggen en vasten slaap. Maar

¹⁾ Lietzmann, 20 v.; Blume, 132 vv.; Van der Leeuw-Bernet Kempers, 51; Daniel, I, 119; Walpole, 117 vv.; Raby, 48; Dreves, *Blütenlese*; *Analecta hymnica* 50, 23; Aurelli Prudentii Clementis *Carmina* rec. I. Bergmann (*Corpus script. eccl. Lat.* 61), 1926, 5 vv.

Sed vox ab alto culmine
Christi docentis praemonet,
adesse iam lucem prope,
ne mens sopori serviat.

.....
Ferunt *vagantes daemonas*
laetos tenebris noctium,
gallo canente exterritos
sparsim timere et cedere.

Invisa nam vicinitas
lucis, salutis, numinis
rupto tenebrarum situ
noctis fugat satellites.

Hoc esse signum praescii
norunt repromissae spei,
qua nos soporis liberi
speramus adventum dei.

Quae vis sit huius alitis,
salvator ostendit Petro,
ter antequam gallus canat
sese negandum praedicans.

Fit namque peccatum prius
quam praeco lucis proximae
inlustret humanum genus
finemque peccandi ferat.

.....
Nec tale quidquam postea
linguae locutus lubrico est,
cantuque galli cognito
peccare iustus destitit.

Inde est quod omnes credimus,
illo quietis tempore,
quo gallus exultans canit,
Christum redisse ex inferis.

de stem van den leerenden Christus ver-
maant ons van den hoogen trans, dat het
licht reeds zeer nabij is, opdat de geest
niet der slaaprigheid dienstbaar zij.

.....
Men zegt, dat de rondzwerfende daemo-
nen, die zich verheugen in de duisternis
van de nachten, wanneer de haan kraait,
verschrikt her en der verspreid, sidderen
en wijken. Want de gehate buerschap van
het licht, van het heil, van God, verbreekt
de verlamming der duisternis en drijft de
trawanten van den nacht op de vlucht.
Zij weten immers, dat dit gezang een
teeken is van de opnieuw beloofde hoop,
waardoor wij, vrij van slaaprigheid, de
komst van God verwachten. Welke de
kracht is van dezen vogel, toonde de Ver-
losser aan Petrus, toen Hij hem voorzeide,
dat hij hem vóór de haan kraaide drie-
maal zou verloochenen. Want de zonde
geschiedt vóór de heraut des naderenden
lichts het menschelijk geslacht verlicht en
een einde aan het zondigen stelt.

.....
Naderhand heeft hij dan ook met zijn
gladde tong zooiets niet meer gezegd, en
nadat hij het hanengekraai had vernomen,
liet de rechtvaardige af van te zondigen.
Daarom is het, dat wij allen gelooven,
dat op dit oogenblik van rust, waarop de
haan juichend kraait, Christus is weer-
gekeerd uit de hel.

Tunc mortis oppressus vigor,
tunc lex subacta est tartari,
tunc vis diei fortior
noctem coegit cedere.

Iam iam quiescant inproba,
iam culpa furva obdormiat,
iam noxa letalis suum
perpressa somnum marceat.

Vigil vicissim spiritus
quodcunque restat temporis,
dum meta noctis clauditur,
stans ac laborans excubet.

Iesum ciamus vocibus
flentes, precantes, sobrii,
intenta supplicatio
dormire cor mundum vetat.

Sat convolutis artibus
sensum profunda oblivio
pressit, gravavit, obruit
vanis vagantem somniis.

Sunt nempe falsa et frivola,
quae mundiali gloria
ceu dormientes egimus:
vigilemus, hic est veritas.

Aurum, voluptas, gaudium,
opes, honores, prospera,
quaecunque nos inflant mala:
fit mane, nil sunt omnia.

Tu, Christe, *somnum dissice,*
tu rumpe noctis vincula,
tu solve peccatum vetus
novumque lumeningere.

Toen is de kracht van den dood terneer-
gedrukt, de wet van den afgrond be-
dwongen, toen heeft de sterkere macht des
daags den nacht gedwongen tot wijken.
Nu zullen de slechtheden tot rust komen,
de duistere schuld insluimeren, nu zal
weldra de doodelijke zonde — nadat haar
slaap ten einde is, afsterven. De Waker-
Geest daarentegen zal, terwijl het perk
van den nacht wordt gesloten, pal staan,
werken en wat overblijft van den tijd
doorwaken. Laat ons dan weenende, bid-
dende, nuchteren, met onze stemmen Jezus
aanroepen, en de ingespannen smeeking
belette het reine hart te slapen. Meer dan
genoeg heeft — nu het lichaam in slaap
gewikkeld is — een diepe vergetelheid de
zinnen bedrukt, bezwaard, den dolende
overstelt met ijdele droomen. Want dat
zijn valsche en ijdele dingen, die wij om
wereldsche eer als slapende hebben ge-
daan: laat ons waken, hier is de waar-
heid. Goud, wellust, vreugde, macht, eer,
voorspoed, en alle euvelen, die ons opge-
blazen maken: het wordt vroege morgen —
en alle zijn zij niets. Snijd Gij, o Christus,
den slaap af; verbreek Gij de boeien van
den nacht, bevrijd Gij van de oude zonde,
en breng het nieuwe licht binnen.

De tegenstelling van nacht en dag als de rijken van licht en duisternis, zonde en heil is in dezen hymnus nog veel scherper en sterker volgehouden dan bij Ambrosius. Ook is alles veel concreter gedacht: de zonde is slaperigheid, die de mensch moet afschudden om tot nieuw leven op te staan. De stem van den haan is die van den waarschuwendenden Rechter: het licht is nabij, de dienstbaarheid van den slaap moet worden opgezegd. Het haangekraai verdrijft de daemonden, die in den nacht rondzwerven. De kracht van het haangekraai blijkt in de geschiedenis van Petrus, wiens zonde door de stem van den dagheraut weliswaar wordt geoordeeld, maar tevens beëindigd: daarna zondigt hij niet meer, de zonde is door het doorbreken van den dag in tweevoudigen zin voltooid. Want het oogenblik van den hanenzang is dat van Christus^r terugkeer uit de hel, waar Hij den nacht en den dood heeft bedwongen. De booze machten, die van den slaap, zullen nu zelf insluimeren. Maar wakker blijft de geest; die staat pal en verdrijft den slaap, die met vergetelheid de zinnen geboeid houdt. Laat ons waken! en Christus bidden, dat Hij de banden van den nacht verbreke en het nieuwe licht brenge.

Verwante gedachten vinden wij ook elders in de hymnenliteratuur, o.a. in den morgenhymnus van Prudentius *Nox et tenebrae et nubila*, waarin bijvoorbeeld de strophe:

Haec lux serenum conferat
 Purosque nos praestet sibi:
 Nihil loquamur subdolum,
 Volvamus obscurum nihil ¹⁾.

Uit de morgenhymnen toegeschreven aan Gregorius den Grooten halen wij nog aan:

Rerum creatur optime
 Rectorque noster, respice,

---

¹⁾ Prudentius (Bergmann), 9.

Nos a quiete noxia
Mersos sopore libera.

En:

Aufer tenebras mentium,
Fuga catervas daemonum,
Expelle somnolentiam,
Ne pigritantes obruat ¹⁾).

Voldoende om aannemelijk te maken, dat het gedachtencomplex, dat wij kortweg het Ontwaakmotief zullen noemen, in de christelijke Oudheid bepaalde vaste trekken vertoonde en, al of niet verbonden met het Hanengekraai, vrij algemeen bekend was.

Dit blijkt trouwens ook uit andere gegevens. De haan wordt bij voorkeur op lampen afgebeeld; een syracusaansche lamp verbeeldt een haan met een kruis erboven, een afrikaansche een haan met watervogels, die hij door zijn gekraai doet ontwaken; een roode ampulla eindelijk in het Britsch Museum laat den haan als heraut van Christus zien naast den profeet Jesaja. Kaufmann, die dit mededeelt, brengt deze voorstellingen wel met recht in verband met de hymnen van Ambrosius en Prudentius ²⁾).

Verbonden komen de Ontwaak- en Hanengekraai-motieven ook in de literatuur buiten de hymnen voor. Eigenlijk begint het reeds met . . . Plinius, die van de hanen spreekt als „vigiles nocturni, quos excitandis in opera mortalibus, somnoque rumpendo natura genuit” ³⁾). De Constitutiones apostolicae uit de vierde eeuw, die een soort kerkorde bevatten, geven ook aanwijzingen betreffende de getijden: *Εὐχὰς ἐπιτελεῖτε ὄρθρου καὶ τρίτη ὥρα καὶ ἕκτη καὶ ἑνάτη καὶ ἑσπέρα καὶ ἀλεκτοροφωνία*, terwijl de laatste gebedstijd nader wordt gemotiveerd

¹⁾ Blume, 97, 90.

²⁾ C. M. Kaufmann, *Handbuch der christlichen Archäologie* ², 1913, 287. Zie ook A. Schmid, *Christliche Symbole aus alter u. neuer Zeit* ², 1909, 93 vv.

³⁾ Plinius, *Nat. Hist.* X, 21.

διὰ τὸ τὴν ὥραν εὐαγγελίζεσθαι τὴν παρουσίαν τῆς ἡμέρας εἰς ἐργασίαν τῶν τοῦ φωτὸς ἔργων ¹⁾). Het hanengekraai was ook het teeken voor het breken van het vasten; te Rome althans „Fratres gallum expectant” ²⁾). De romeinsche Canones Hippolyti uit de derde eeuw geven voorschriften betreffende den getijdedienst bij het hanengekraai: „congregentur cotidie in ecclesia presbyteri et diaconi et subdiaconi et lectores omnisque populus tempore gallicinii vacentque orationi, psalmis et lectioni scripturarum secundum mandatum apostolorum: Dum venio attende lectioni. . . . Tempore quo canit gallus, instituendae sunt orationes in ecclesia, quia Dominus dicit: Vigilate, quia nescitis qua hora filius hominis venturus sit, an galli cantu, an mane” ³⁾). Hier zijn dus weer de beide motieven bijeen en niet slechts literair, doch in de practijk van den cultus. Dat *gallicinium* of *gallicantus* een staand religieus begrip was, blijkt ook wel uit het bestaan van een kerk van St. Petrus „in gallicantu” te Jeruzalem ⁴⁾).

Nog dichter bij onze hymnen brengt ons het Volumen decretorum van Bisschop Burchard van Worms, dat een waarschuwing bevat om des nachts vóór het hanengekraai zijn huis te verlaten, „eo quod immundi spiritus ante gallicinium plus ad nocendum potestatis habent, quam post, et gallus suo cantu plus valeat eos repellere et sedare quam illa divina mens, quae est in homine sua fide et crucis signaculo” ⁵⁾). Hier heerscht dezelfde concrete voorstelling van den haan, wiens gekraai de daemonen verdrijft en van het beslissende oogenblik, dat zijn gezang beteekent, die wij bij Prudentius vonden. Wij weten niet

¹⁾ *Const. apost.* VIII, 34.

²⁾ Dionysius van Alexandrië, bij H. Leclercq, in: *Dict. d'arch. chrét. et de lit.* s.v. *Gallicinium*, VI, 1924.

³⁾ *Ibidem.*

⁴⁾ *Ibidem.*

⁵⁾ Bij V. Hehn, *Kulturpflanzen und Haustiere* ⁸, 1911, 336 v. Verg. de grieksche zegswijze: ἀντοῦ (de haan) σὲ φωνήσαντος πᾶς δαίμων φεύγει, bij O. Gruppe, *Griech. Mythol. u. Rel. Geschichte* II, 1906, 794 v.

uit welken tijd deze waarschuwing uit Bisschop Burchard's verzameling stamt. Mogelijk is zij zeer oud en zeer jong tevens, want zij geeft een zeer taai en algemeen verbreid volksgeloof weer, dat wij zelfs nog in Shakespeare's Hamlet terugvinden, waar Horatio zegt:

I have heard,
The cock, which is the trumpet to the morn,
Doth with his lofty and shrill-sounding throat
Awake the god of day, and at his warning,
Whether in sea or fire, in earth or air,
The extravagant and erring spirit hies
To his confine. . . . ¹⁾.

* * *

Is het voorstellingscomplex, dat wij leerden kennen, christelijk van oorsprong? Natuurlijk is het motief van het hanengekraai ontleend aan Matthaëus 26 : 34 en 73, en parallelle plaatsen. Maar daarmee is de geheele wijze van toepassing: de zondenacht, het dag-heil, de vlucht der daemonen, de omslag bij het hanengekraai nog niet gegeven. Integendeel, de wijze waarop vooral Prudentius de verloochening van Petrus bespreekt, heeft iets geforceerds: de genadetijd voor Petrus breekt aan met den roep van den haan, daarna zondigt hij niet meer. Doch in het Evangelie is die roep niet de bringer van het heil, maar alleen de rechter: hij herinnert Petrus aan Jezus' voorzegging, deze gaat uit en weent bitterlijk. Het is alsof Prudentius een hem bekend motief aan den Evangelietext vastknoopt. En ook bij Ambrosius is „hoc ipse petra ecclesiae carente culpam diluit” nauwelijks in overeenstemming met het

---

¹⁾ *Hamlet* I, 1. Marcellus antwoordt met het relaas van een ander volksgeloof: dat in den Kerstnacht de haan den geheelen nacht kraait en geen geest zich vertoont. — Zie voor den haan in het volksgeloof het art. van Güntert, in: *Handwörterbuch des deutschen Volksaberglaubens* s. v. Hahn; A. Wuttke, *Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart*, 156, 772.

Evangelie, waar de tranen van den discipel voorshands alleen berouw uitdrukken ¹⁾).

Nu is het Ontwaakmotief in de godsdienstgeschiedenis overbekend. In Aegypte bijvoorbeeld speelde het een groote rol. In de Pyramidetexten wordt de doode tot nieuw leven geroepen met woorden als: Ontwaak . . . verhef u . . . sta op! De Buck wijdde onlangs aan „De godsdienstige opvatting van den slaap” een voortreffelijke rede ²⁾. Ook in het Nieuwe Testament is dit motief niet onbekend, getuige den in den Brief aan de Ephesiërs geciteerden hymnus (ook een hymnus matutinus!): Ontwaak, gij, die slaapt en sta op uit de dooden, en Christus zal over u lichten ³⁾.

Anders is het met de combinatie van de beide motieven: dat van het ontwaken en dat van den haan. En ook hier geldt de regel, dat overeenstemming van een enkel motief weinig of niets bewijst voor de afhankelijkheid van de eene literatuur van de andere, dat overeenstemming van twee verbonden motieven daarentegen een sterke aanwijzing is in de richting van die afhankelijkheid. Wij zullen dus naar de beide verbonden motieven moeten zoeken.

Ik meende reeds ze gevonden te hebben, toen ik bij Hehn het volgende las met betrekking tot het zoeven aangehaalde van Bisschop Burchard van Worms: „dieser Glaube klingt wie ein direkter Bericht über den Glauben der alten Perser an die von ihnen Daévas genannten immundi spiritus und an die Kraft des Hahnes, dieselben durch seine Stimme zu verscheuchen” ⁴⁾. Ik kan dus niet pretendeeren de eerste te zijn, die op de overeenstemming tusschen het vroeg-christelijk geloof in de kracht van het hanengekraai en het geloof der Perzen wijst. Maar wel meen ik waarschijnlijk te kunnen maken, dat deze overeenstemming

---

¹⁾ De prozatekst van het *Exameron* drukt zich nog krasser uit.

²⁾ Leiden, 1939.

³⁾ Eph. 5 : 14.

⁴⁾ Hehn, 336 vv. Ook Güntert, in: *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, s.v. Hahn, wijst in deze richting.

op afhankelijkheid berust en dat zij zich niet beperkt tot de voorstelling in de Decreten van Burchard, maar tot in de bijzonderheden ook de Hymnen van Ambrosius en Prudentius raakt.

In Vendidad 18, 13 lezen wij den volgenden dialoog tusschen Ahura Mazda en Zarathustra (vertaling van Geldner): „Vraag mij wederom, o oprechte, mij, den Schepper, den heiligsten en wijsten, die de vraag het best beantwoordt. Dan zal het u beter gaan, dan zult gij heiliger worden, wanneer gij mij weder zult vragen”. Zarathustra vraagt Ahura Mazda: „Ahura Mazda, heiligste geest, schepper der lichamelijke wezens, rechtgeloovige! wie is de ambtelijke dienaar van den Asha toegewijden, dapperen Sraoša, met de vermetele knods, die het vleesch geworden heilige woord is en den Heer toegewijd?” Ahura Mazda antwoordt: „De vogel, die Parōdarš heet, Spitama Zarathustra, dien de spottende menschen Kahrkatās noemen. En deze vogel verheft zijn stem omstreeks het toenemende morgenrood: Staat op, gij menschen, stemt in met de beste wet, zweert de Devs af! Die Bušyasta met de lange poten komt over u. Zij doet de gansche aardsche wereld inslapen terstond bij het ontwaken der lichten (andere vertaling, van Nyberg: „betet das Asem Vohu-Gebet, schmähet die Teufel; sonst kommt die langhändige Bušyasta über euch, die alle veranlasst, bei Tagesanbruch zu schlafen”), met de woorden: slaap lang, o mensch, uw tijd is nog niet om.” In het eerste derde deel van den nacht roept nu het heilige vuur den huisheer te hulp tegen de booze machten, in het tweede derde den landman, in het laatste derde deel Sraoša. Daarop wekt Sraoša den haan, die de menschen roept. Wanneer de stem van den haan weerklinkt, vermaant de eene vriend den andere, terwijl zij op hun bed liggen: „Sta gij op, hij (de haan) drijft mij naar buiten. Wie van ons beiden het eerst op staat, komt in het paradijs.”¹⁾

¹⁾ K. F. Geldner, *Die zoroastrische Religion (Religionsgesch. Lesebuch*, herausg. von A. Bertholet, I, 1926, 38 v.; H. S. Nyberg, *Die Religionen des alten Iran* (Mitt. Vorderasiat.-ägypt. Gesellsch. 43) 1938, 65 vv. Verg. Edv. Lehmann, in *Chant. II*, 225, 245.

De iraansche god Sraoša is de bestrijder van het daemonische monster Aêšma Daêva (Asmodaeus) en bode der goden, die den eindstrijd tusschen licht en duisternis voorbereidt. Hij is de god, die in den nacht huis en hof bewaakt, die altijd bezig is en nimmer slaapt, de wakende beschermer van de Mazda-aanbid-ders. De haan is hem gewijd en bewaart den mensch voor de aanvallen van den daemon der slaperigheid, Bushyasta. Typisch iraansch is, dat luiheid en slaapzucht als daemonisch worden opgevat. De tijd der demonen is de nacht. Maar Sraoša, die als een held wordt voorgesteld, zegevierend, met sterke armen, die met een vierspan door de lucht vaart, beschermt 'de menschen en geheel de stoffelijke wereld in gevaar. Sedert de schepping der wereld heeft hij niet geslapen en driemaal elken nacht bestrijdt hij de deva's. Het gebed tot hem gericht behoedt voor nachtelijken overval van dieven en roovers¹⁾.

De zweedsche godsdiensthistoricus Nyberg, die onlangs aan de iraansche religies een uitvoerige studie wijdde, welke veel opzien wekte, verklaart Sraoša als de „Gehoorzaamheid”. Men weet, dat de iraansche goden een eigenaardigen vorm van persoonlijkheid hebben, nauwelijks omljind, in onze oogen abstract, begripmatig, maar in werkelijkheid veeleer collectief. Sraoša zou dan oorspronkelijk de schare der gehoorzamen zijn, een soort goddelijke lijfwacht, ook wel de vrome gemeente van gehoorzame geloovigen in een soort sublimatie (te vergelijken met den „engel” der gemeenten in het boek Openbaring²⁾).

De haan, Sraoša's vogel, is van perzische herkomst, vanuit Perzië heeft hij zich als huisdier over de verdere wereld verspreid, zoover de grenzen der perzische heerschappij zich uitstrekten³⁾. Bij de grieksche comici heet hij nog de perzische vogel, o.a. in Aristophanes' *Vogels*, 483:

---

¹⁾ H. Lommel, *Die Religion Zarathustras*, 1930, 78; J. H. Kramers, in: *De Godsdiensten der Wereld*, I, 1940, 409.

²⁾ Nyberg, 65 vv.

³⁾ Hehn, 326 vv.

αὐτίκα δ' ὁμῖν πρῶτ' ἐπιδείξω τὸν ἀλεκτρονόν', ὡς ἐτυράννει
ἦρχέ τε Περσῶν πρῶτον πάντων, Δαρείου καὶ Μεγαβάζου,
ὥστε καλεῖται Περσικὸς ὄρνις ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ἔτ' ἐκείνης.

Bij de Perzen had de haan, zooals ook uit ons Vendidadcitaat blijkt, twee namen; een, dien de spotters hem gaven en die een duidelijke onomatopée is: *Kahrkatāt*, ons Kukeleku. Daarnaast een theologischen naam: *Parōdarš*, d.i. degene, die vooruit ziet, namelijk de komst van het licht ¹⁾. De Grieken noemden hem *ἀλέκτωρ* of *ἀλεκτρονών*, welke naam met het werkwoord *ἀλέξω* zou kunnen samenhangen en strijder, verdediger beteekenen ²⁾.

Wij vinden in het Vendidad dus nagenoeg hetzelfde gedachtencomplex als in de beide besproken hymnen: de haan, die de menschen uit den slaap roept, het gevaar, dat dreigt van de daemonen en alle nachtelijke machten, de gelijkstelling van waken met den juisten zedelijken en religieuzen toestand. De haan blijkt bovendien een vogel van perzische herkomst.

Maar de overeenkomst gaat nog verder ³⁾.

1) Chr. Bartholomae, *Altiranisches Wörterbuch*, 1904, s.v.

2) Boisacq, s.v.; anderen brengen het woord met *ἰλέκτωρ* in verband; de haan is dan de lichtvogel, Hehn, l.l.

3) Nyberg, 107 vv.: De beelden van den slaap en het ontwaken, van den haan en den daemon zijn in de iraansche religie niet slechts poetische figuren, maar voorstellingen, die tot de kern van den godsdienst behooren. Naar men weet, worden de iraansche religies, inzonderheid die van Zarathustra, beheerscht door de groote tegenstelling Licht—Duisternis. Deze fundamenteele tegenstrijdigheid wordt in allerlei contrast-paren uitgedrukt, zooals slaap—waken, morgen en middag—nacht, enz. De tegenstelling slaap—waken is daarbij van het grootste belang. Volgens Nyberg zijn die beide als tweelingen opgevat: *chwafna* en *zaēman*. Merkw aardigerwijze behoort oorspronkelijk *Chwaf*, de slaap, bij den dag en den lichtgod Ahura Mazda, terwijl het Waken, *Zaēman*, in den nacht thuishoort en bij den god van den nacht, Mithra. Bij nadere beschouwing is dit laatste niet zoo vreemd, daar waken alleen zin heeft in den nacht: Mithra heet daarom *Achwafna*, de slaaplooze, de Waker. Hij is de voorganger van Sraoša, die later zijn plaats innam. Zonderling lijkt het, dat *Chwafna*, de Slaap, bij den dag behoort. Nyberg ver-

De ethische waardeering van de natuurverschijnselen van dag en nacht, die aan de iraansche religies, inzonderheid aan het Zoroastrisme eerst haar eigen karakter heeft gegeven, bracht de noodzakelijkheid van een keuze, een beslissing mede. Men ondergaat dag en nacht niet, doch men kiest voor den dag, tegen den nacht: van hoe ontzaglijk groot belang deze religi-

---

klaart dit echter zeer scherpzinnig met het oude synoniem van Chwafna: Bušyasta, d.i. den naam van den daemon der slapeloosheid, dien wij zoo juist leerden kennen. Bušyasta beteekent „het toekomstige”, en de slaap, dien deze daemon verwekt, is volgens Nyberg de droom of trance, waarin de toekomst wordt aanschouwd. Bušyasta, die vrouwelijk wordt gedacht, zou dan een zeer oude godin van de extase zijn, die éxtase, die in de iraansche godsdiensten zulk een groote rol speelt en waaruit ook het Zoroastrisme is ontstaan.

Later veranderde de waardeering: de extase en de slaap, vaak kunstmatig opgewekt, werden door het latere Zoroastrisme als iets daemonisch beschouwd en de oude extase-godin werd een te vreezen daemon. De oeroude tegenstelling Ahura Mazda-Mithra blijft echter onder dit alles door zichtbaar: Slaap en Waken vormen de beide zijden van het leven. Ik haal hier enkele alinea's van Nyberg aan: „Letztlich sind die Namen der Zwillinge in uralten *kultischen* Verhältnissen begründet. Der Kult des Nachtgottes erfordert Wachen, darum ist das Wachen der Name des zu ihm gehörenden Mainyu. Der Kult des Tagesgottes wiederum war mit Trance und hypnotischer Betäubung verbunden; in diesem Zustand erreicht der Mensch die Vereinigung mit der göttlichen Lichtwelt. Darum heisst der Mainyu des Tagesgottes Trance. Wenn der Mainyu des Nachtgottes in der Gathagemeinde zum bösen Mainyu wurde, so haben wir darin des Werk der Entwicklung zu sehen, die den Nachtgott verdrängte und den Tagesgott Ahura Mazdah auf seine Kosten erhöhte.

Der Ursprung des Zwillingenmythos dürfte damit klar sein: die Zwillinge vertreten von vornherein nichts anderes als Tag und Nacht, Tageslicht und Nachtfinsternis, erzeugt von demselben Vater, dem allumfassenden Himmel. Eine Wertung der beiden Gegensätze braucht mit diesem Mythos nicht verbunden gewesen zu sein, aber schwerlich konnte er sich der Färbung durch die natürlichen Gefühls-

euze houding is geweest, ook bij het ontstaan van het Christendom, kan men bijvoorbeeld in Rudolf Otto's laatste groote werk nalezen¹⁾. Hier hebben wij alleen te maken met het feit, dat deze religieus-ethische waardeering van licht en duisternis, dag en nacht, Waken en Slaap tevens ons vroeg-christelijk gedachtencomplex van het Gallicinium verklaart. De Slaap behoort daar geheel bij de machten van den nacht, en de oude Nachtwaker, Parōdarš, die in den nacht den dag vooruit ziet, bleef op zijn post en behield de verdediging tegen alle booze machten. Hij kan dus, behalve vooruit, ook terugzien op een verleden, dat ons in de oudste iraansche godsdienstgeschiedenis brengt.

Ware deze korte verhandeling een vijf en twintig jaar eerder geschreven, de verleiding zou wellicht groot zijn geweest om

---

reaktionen gegen die Phänomene Tag und Nacht entziehen. Der Tag ist die einzige Zeit, da der Mensch sich sicher und ruhig fühlen kann; da kann er sein Gewerbe verrichten und sich frei im Vertrauen auf eigene Kraft rühren. Die Nacht ist die Zeit der Unsicherheit und Machtlosigkeit, da der Mensch hilflos gefährlichen Mächten ausgeliefert ist. Diese gefühlsmässige Einstellung erhöht sich indessen zu einer wirklichen ethischen Wertung, wenn die Vorstellung einer bewussten Wahl zwischen den beiden Gegensätzen sich geltend macht und dadurch der Gegensatz moralisch gut-moralisch schlecht in den Vordergrund rückt. Diese ethische Wertung ist zweifellos (in Yasna 30) durchgeführt, und dadurch hat der Zwilingsmythos einen neuen und vertieften Inhalt gewonnen."

Prof. Dr. J. H. Kramers is zoo vriendelijk mij te berichten, dat hij met deze opvatting van Nyberg niet kan meegaan. Z.i. is in Yasna 30 : 3 geen sprake van de tweelingen Slaap en Ontwaken en is Bušyasta ook geen extase-godin geweest, maar uitsluitend de daemon der Slaperigheid, wier naam (van *Bušyant*, i.e. *futurus*) uitstel naar de toekomst beteekent (verg. boven: „uw tijd is nog niet om”). Voor den gang van mijn betoog doet dit verschil, ook volgens Prof. Kramers, die daarvan kennis nam, echter niet ter zake. De tegenstelling nacht—tijd des gevaars : dag—tijd des heils wordt integendeel eenvoudiger.

¹⁾ Rud. Otto, *Reich Gottes und Menschensohn*, 1934.

niet alleen Ambrosius' en Prudentius' hymnen, maar ook het evangelisch verhaal van Petrus' verloochening uit de iraansche gegevens af te leiden, zooals het ook wel uit de eleusinische mysteriën is gehaald ¹⁾). Tegenwoordig zijn wij echter met verklaringen van op zich zelf plausibele verhalen niet zoo haastig. Wel mogen wij hier nog eens wijzen op den sterken invloed, dien het Christendom bij zijn ontstaan, maar ook in de eerste eeuwen van zijn bestaan uit Iran heeft ondergaan.

Die invloed kwam in den tijd, waarin onze beide dichters leefden, ongetwijfeld het sterkst en het veelvuldigst door het kanaal van het Manichaeïsme. Mani immers nam een soort middenpositie in tusschen Parsisme en Christendom. Welnu, Reitzenstein deelt een dialoog mede, in het noordelijk iraansch taaleigen geschreven, tusschen Zarathustra en Sraosha, waarin het beeld van den Slaap en het Ontwaken weer de voornaamste plaats inneemt: „Schud af (of: wek op) de dronkenschap, waarin gij ontsluimerd zijt, ontwaak en zie op mij”. Sraoša of Srosh is bij de Manichaeërs een betrekkelijk zeldzame figuur, het meest bekend uit de in het Chineesch overgeleverde manicheesche texten ²⁾). In den noordiraanschen dialoog is de beteekenis der symbolen geheel verschoven: Zarathustra is hier de verlosser, die Srosh, den geest, uit de wereld der materie bevrijdt. Alles is gnostisch gedacht. Maar de symbolen zelf zijn precies dezelfde gebleven.

Is het te boud gesproken, wanneer wij den draad der traditie meenen te kunnen voortspinnen van de oudste iraansche religieuze voorstellingen via het Manichaeïsme naar de hymnen van Ambrosius en Prudentius en de oud-christelijke liturgische

---

¹⁾ Door Grill, en wel omdat op beeldhouwwerken Persephone en Pluton met een hoorn des overvloeds of met aren en een haan zijn voorgesteld, zie C. Clemen, *Religionsgeschichtliche Erklärung des N.T.* ², 1924, 256.

²⁾ R. Reitzenstein, *Das iranische Erlösungsmysterium*, 1921, 3.

practijk, en vandaar naar het volksgeloof, dat wij bij Burchard van Worms en Shakespeare aantreffen? Het Gallicinium is dan een der oudste symbolen van opstanding en ontwaken, en zoo begroeten wij het immers nog op onze kerktorens ¹⁾.

---

⁴⁾ Op mohammedaansche parallellen maakt Prof. Dr. J. H. Kramers mij opmerkzaam: De dichter Abu'l-Ala al-Ma'arri († 1058) schreef een gedicht op den haan, waarvan het begin luidt: „O haan, gij doet een schreeuw weerklinken, waarmede gij den sluimer-dode in zijn slaap opwekt.” Daar hebben wij dus het heele Gallicinium, terwijl de oproep tot het gebed met de formule „De salât is beter dan de slaap” alleen het ontwaak-motief brengt. — Ook in de joodsche wereld is de קְרִיאַת הַנְּבִירָא aanduiding van den dageraad; bij het hanengekraai ruimt men de asch van het brandofferaltaar (Strack-Billerbeck, *Kommentar zum N.T. aus Talmud und Midrasch*, I, 1926, 993).

NASCHRIFT.

Mede op grond van aanwijzingen, mij door verschillenden onzer medeleden verschaft, heb ik nog het volgende gevonden.

Voor de classieke Oudheid moet aan de literatuur worden toegevoegd: E. Baethgen, *De vi ac significatione galli in religionibus et artibus Graecorum et Romanorum* (Diss. Göttingen), 1887. Daar worden de plaats en bij de latijnsche schrijvers opgesomd, die haan en dageraad in verband brengen (grieksche zijn er bijna niet), o.a. Lucretius, *De rer. nat.* 4, 7, 14; Propertius, *Eleg.* 1, 16, 46; Ovidius, *Metam.* 11, 597. Hier is echter alleen sprake van het chanteclermotief: evocare auroram. — Vollgraff meent den de daemonen, i.e. Lares verdrijvenden haan terug te vinden op een afbeelding in den Cod. Luxemb. van den kalender van Philocalus en brengt dit in verband met Prudentius en het boven geciteerde, vermoedelijk zeer laat-grieksche *ἀντὸς φωνήσαντος πᾶς δαίμων φεέγει* (Boissonade, *Anecd. graeca* III, p. 445, G. Vollgraff, *De figura mensis Januarii e codice luxemb. deperd. et exscr.* Mnemosyne N. S. 59, 1932, 398). Over den de daemonen afwerenden haan spreekt ook Paul Perdrizet, L'Hippalectryon, *Revue des Etudes anc.* 6, 1904, 12, die dit in verband brengt met het chthonisch karakter van den haan, die als offer aan dooden en onderwereldgoden wordt gebracht (Verg. den „haan aan Asklepios“). Dit is echter een onderwerp op zichzelf.

De haan, die uit Perzië in Griekenland kwam, was reeds tevoren in Cochinchina bekend. Het schijnt, dat niet alleen het dier zelf, maar ook zijn beteekenis als zonnevogel, lente-verkondiger, uit het verre Oosten komen; in China plaatste men oudtijds op Nieuwjaar (wanneer de lente begint) een haan boven de deur. Het doel daarvan was de verdrijving der booze geesten, die de besmettelijke ziekten veroorzaken, zie J. J. M. de Groot, *Les fêtes annuellement célébrées à Emoui* (Ann. du Musée Guimet 1886, 11 en 12), I, 225 v. en II, 606 v.